

Szóke György

Életrajz és költészet – párhuzamok és eltérések

Életrajz és alkotás között nem mindig lineáris a kapcsolat. Különös súlya van ennek a viszonynak József Attilánál. A közízlés – de nem egyszer az irodalomtörténet is – hajlamos költőnk esetében a kettő között egyenes kapcsolatot látni, feltételezni. Nehéz lenne megmondani, mi ártott jobban: midőn életrajza tényeiből vezették le közvetlenül verseit, avagy amikor versei alapján vélték rekonstruálni életrajzát.

Két vetületét külön is kiemelném ennek a kapcsolatnak. Előbb az örökölt, illetve megélt múlt – „motiváló eredet”, ahogy egykor nevezték – valós szerepét. Majd pedig életrajz és mű tényleges összefüggéseit, illetve eltéréseit.

Tekintsünk meg egy – életrajzilag, különös tekintettel a családi körülményekre, helyzetre – igen sokban József Attilára emlékeztető, őt, – gyerekkorát, felcseperedését – felidéző alkotót. Kassák Lajosra gondolhatunk, aki ugyanúgy többgyerekes munkáscsaládba született, anyja mosónő is volt, s apja épp úgy otthagyta családját, mint József Attiláé, mindössze azzal a különbséggel, hogy nem távozott el városából, Érsekújvárról: annak egyre különcebbé váló lakosa maradt. Mindketten átszenvedték azt, amit proletár sorsnak neveznek, mindketten tudatosan kötődtek a munkásmozgalomhoz, és mindketten nagyot csalódtak benne. Mindezen hasonlatosságok, illetve egyezések ellenére, sohasem alakult ki kettejük között közelebbi kapcsolat. A fiatal költő első dolga volt Bécsben a Kassák látogatta kávéházat felkeresni. Kassák eleve rossz ómennek tartotta, hogy József Attila versei, – természetesen a *Tiszta szívvel* is, ami igen korán, mondhatni, elsőként tette híressé és egyben hírhedtté szerzőjét, bizony rímekben íródtak. Ezek után Kassák nem is óhajtott József Attilával, aki – micsoda konzervativizmus – rímelő verseket ír –, törődni, foglalkozni: a kávéház egy másik asztalához vezette, és bemutatta, kvázi áradta Németh

Andornak, aki viszont József Attila egyik legközelebbi barátja, értő olvasója lett. Ami Kassák jó szemét bizonyítja.

A két költő a továbbiakban sem került közelebb egymáshoz: József Attila, – ha nem is annyira és nem is úgy, mint Babitsról, Kassákról is eléggé fanyalgó bírálatot írt. Ugyanakkor tudhatjuk, hogy hosszú éveig Kassák stílusában is írt József Attila, és azt is – ha kissé mélyebbre tekintünk –, hogy a *Szabad-ötletek* legtöbbet idézett szerzője éppen Kassák. Ahogy az is tudható, hogy – jóval József Attila halála után – Kassák igen melegen emlékezik a költőre.

Akivel viszont József Attila mindvégig intenzív barátságban volt, az övétől nagyon eltérő sorsú, tehetséges polgári családban felnőtt Kosztolányi Dezső volt. A húsz évnyi korkülönbség dacára is. József Attila és Kosztolányi kapcsán is unos untalan apakomplexust emlegettek, holott barátságuk inkább testvéri, az öcs és a báty viszonyát idéző jellegű volt. 1935. március 29-én József Attila a következő szövegű táviratot küldte Kosztolányinak, ötvenedik születésnapjára: „Üdvözljük a félévszázados újszülöttet.” El tudnánk-e képzelni, hogy ilyen intim, tréfás hangú távirattal köszöntötte volna Babits Mihályt, de akár a hozzá igencsak közelálló, őt pártfogoló Juhász Gyulát? Avagy bárki mást? Kosztolányi egy ízben társaságban felolvasta József Attila egyik versét. „Olyan üde, mint a frissen szedett számóca!” – Mire a társaság egyik tagja fanyarul megszólalt: „Csak értelme nincsen.” „No és a számócának van?” –kérdezte vissza Kosztolányi.

Nem a nagyon is eltérő gyerekkor kötötte össze a két alkotót, hanem annak továbbélése a felnőttben, valamint a halál –és a semmi – élménye, megélése. Ilyen intenzitással nemigen idéztek föl gyerekkort, mint ők, mások nemigen érezhették magukat annyira halálközelben, mint ők, nemigen játszott ilyen szerepet a semmi – ha úgy tetszik, egzisztenciális – élménye. „Kosztolányi egész költészete egy kicsit ének a semmiről”, – írja József Attila Kosztolányi *Számadás* kötetének egyik verse, az *Ének a semmiről* kapcsán. Közel álltak

egymáshoz, és – azt hiszem – kölcsönösen hatottak is egymásra. Így jöhettek létre az oly józsefattiás Kosztolányi sorok:

Mint szajha kínálsz csók ízével
És körmeidnek éle metsz,
Itatsz a könnyeim vizével,
Kongó reményekkel etetsz.

– Ami óhatatlanul a *Kései sirató*-t juttatja eszünkbe:

„Mint lenge, könnyű lány ha odaintik...”

Kosztolányi versének, az *Énekek* énekének sorai:

Futnék tetőled s visszamennék,
dajkáld el az én kínomat,

mintha József Attila *Gyermeké tettél* versét is idézné:

hozzád vonszolnak s löknek tagjaim..

Életrajz és mű valós kapcsolata József Attilánál különösen érdekes és problémadús. Elsőként talán Ignó Pál neszelt fel a József Attila-versek ama sajátosságára, hogy – a költő „dogmatikusan ragaszkodott a valós tényhez...”.

Igen gyakran idézték – és idézik – ezeket a szavakat, és egy félmondat kihagyásával folytatták, idézték tovább: „...Úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, (...) Ha életírói azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háború végén csirkét szerzett, de mire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak.”

Ez így is van, de nem mindig: életének, élete tényeinek kapcsolódása verseihez ennél jóval bonyolultabb, sokrétűbb. Erre utal Ignotus idézett mondatának általában elhallgatott folytatása, második fele. „Dogmatikusan ragaszkodott a valósághoz...” és itt jön a folytatás: „...egészen addig a fokig, ahol a ténynek látszata is megszűnik, és kezdődik a sejtelem.” Hasonlóképpen ír Szerb Antal is: „Ahol a szó mindennapi értelmében vett realitás véget ér a költészetben, ott valami más, valami fontosabb kezdődik. József Attila eltolja a világ kulisszáit, és a réseken beáramlik a titok. Bizarr képei a megsejthetetlen sejtetik, valami kimondhatatlant mondanak ki. Ez a költészet.”

Vajon valós tényt rögzít a költő, midőn egyik legismertebb versében így ír:

Anyám szájából édes volt az étel,
Apám szájából szép volt az igaz.

Az első állítás legalább annyira tér el a valóságtól, legalább annyira nem igaz, mint az azt követő. Anyjához fűződő viszonya igencsak problémadús volt, és – nem utolsó sorban –, az étellel, az evéssel (és az éhezéssel) függött össze.

„Ettetek volna meg! Te vacsorádat
hoztad el: kértem én?”

–a *Kései sirató* sorai mintha nem egészen az előbbi idillt példáznák.

Életrajz és mű bonyolult, messze nem egyértelmű, nem egyirányú viszonya itt is tetten érhető: „harmadnapja nem eszek”, „etess, nézd: éhezem”. Ekkor, felnőttebb korában, talán már nem is az éhezés a primer élmény, hanem az evéssel kapcsolatos pszichés zavarok, ideges gyomorpanaszai jelentkeznek: ezért is került pszichoanalitikus kezelésbe.

Legalább ennyire eltér a valóságtól apja iménti felidézése, akinek „szájából szép volt az igaz”: József Áron éppen azidőtájt hagyta ott családját, amikor fiával már beszélgetni tudott volna.

Valóban tilos lenne a költőnek a hiteles, valós képek mellett a kívánt, az idilli megjelenítése? A maga módján a vágyott, az elképzelt is pszichés valóság.

Ambivalens elemeket láthatunk, olvashatunk ki József Attila verseiből. Ez az ambivalencia egyik jellegzetes, – ha ugyan nem legjellegzetesebb – sajátja költészetének: élete és versei összefüggéseiben lelheti magyarázatát.. Élet és tapasztalat, trauma és költészet hol szinkronban vannak egymással, hol pedig diametrális ellentéteket sejtetnek. Az ambivalencia leginkább képeiben, a szó jelentésének váratlan átbillenéseiben realizálódik.

És szinte egész költészetén végigvonul. . Anya, pontosabban az anya hiánya, a halál és az evés a kései versekben kristályosodik, teljeseedik ki, de sokkalta korábban felbukkan. Már a *Tiszta szívvel* ben is egymás mellé kerülnek ezek az elemek: „Nincsen apám, se anyám”, „Harmadnapja nem eszek”, „áldott földdel elfödnek”. Nem annyira önmagukban, inkább ismétlődéseikben, összefüggéseikben érzékelhetők – és értékelhetők – igazán. Az anya, a halál és az evés szoros egymáshoz kapcsolásának egyik lényegi eredője a sok közül leginkább egy életrajzi, gyerekkori tényben, történésben keresendő.

Ebben a traumában, történésben együtt van az említett három komponens. Maga a történet banálisnak is tűnhet, azonban maradandó,

determináló szerepe egyértelműen kiderül mind verseiből, mind a *Szabad-ötletek*-ből, és a visszaemlékezésekből – elsősorban a Vágó Mártáéból.

Tízéves lehetett. Egy „anyám tyúkjá” éldegélt velük, és a gyerek tisztje volt naponta levinni a térre „legelni”. Játsszótársai kinevették, ezért sztrájkba kezdett: nem volt hajlandó levinni a tyúkot. A szárnyas egy tojással örvendeztette meg a mamát, aki a sztrájk leverésére a tojással buktát sütött. . A gyerek hozzá sem nyúlt. Másnap reggelre viszont üres lett a tál. József Jolán könyvéből idézünk: „...mama a sodrófával majd agyonverte a gyereket. Ha el nem ájul, talán agyonveri.(...) Etus orvosért szaladt (...) Az orvos ránézett Attilára, anyánkra, aztán az ágyhoz lépett...” Nyugtató injekciót adott a mamának, aki el is aludt, majd helyére rakta a gyerek kifcamodott karját. „Az asszonyságot kímélni kell minden izgalomtól. Már csak ezt lehet tenni érte.”

„Jaj istenem mit csináltam (...) én ettem meg a buktákat „ – olvashatjuk a *Szabad-ötletek*-ben, ahol újra és újra visszatér ehhez az eseményhez: „úgy szeretném, ha nem ettem volna meg a buktákat”, „jaj mama ne tessék bántani...”, „ha visszaütöttem volna a mamát...”

Ez az emlék, ez a rejtett agresszió, gondolat tör föl csaknem azonos szavakkal a *Kései sirató*-ban. A vers korai változatának egybevetése a végleges szöveggel jól példázza mind az ambivalenciát, mind a szublimálást: a nyílt agresszió szelídebbé és elvontabbá alakult. Előbb így bukkan fel:

Hogy örülnék, ha megvernél még egyszer!

Boldoggá tenne most, de visszavágnék,

Ki földbe bújssz és nem lenni igyekszel,

Kinél valóbb az árnyék.

Majd pedig a végleges szövegben:

Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!

Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:

haszontalan vagy! Nem-lenni igyekszel

s mindent elrontsz, te árnyék!

–az első változatban a közvetlen, fizikai visszavágás, visszaütés szándéka érzékelhető, míg a végleges szöveg, apró változtatással (a vessző helyére kettőspont kerül) verbális síkra tereli az indulatot. A „haszontalan vagy” nem kevésbé ambivalens: egyszerre utal a gyerekek mondott szavakra (te kis haszontalan!), és ugyanakkor az anya haszontalanságára, vagyis haszon nélküliségére, hiányára.

Ilyen, József Attilára jellemző, kettős kötésű, kettős jelentésű például a „Szép embertelenség” (*Téli éjszaka*): a megszokott jelentés (az antihumánus) mögött, pontosabban mellett felbukkan egy másik is: az embernélküliségé, a magányé. A két jelentés szimultán jelentkezik. Hasonlóképpen a „hogyan ne legyek kegyetlen árva: (*Nem emel föl*): a 'kegyetlen' ismertebb, megszokott jelentése, a 'gonosz' mellett egy másik jelentést is hordoz: a 'kegyelem nélkül'.

Az összetartó, egybefogó kohézió, a sűrítés József Attila egész motívumrendszerének célja és alapja: nem maguk a motívumok, hanem sajátos többértelműségük, hol nyíltabb, hol rejtettebb összefüggéseik teremtik meg, alkotják rendszerüket.

Az egyes motívumok kiemelése, ismétléseik felsorolása önmagában nem elegendő: ez az anya megjelenítésére, a mama fölemlgettségére is vonatkozik. „Eddig is magyarázták a verseket –írja Kosztolányi. – De inkább csak félremagyarázták. Tartalmukat vették elő. Ezméiket méltányolták, érzéseiket hüvelykeztek ki s ha valamelyik vers például az anyai szeretetről szólt, akkor az

anyai szeretetet ünnepelték, felhígított szavakkal”, –írja Kosztolányi 1934-ben, ugyanazon évben, amikor a *Mama* c. vers megjelent. Quod erat demonstrandum: mintha ez a sors várt volna a *Mama* c. versre. Anyák napján szavaltatják el a gyerekekkel: kétes örömet szerezve annak elhallgatásával, hogy a vers egy halott anyáról szól.

„Szürke haja lebben az égen”: a *szürke* következetesen visszavisszatér az anyaversekben. Az *Anya* címűben, amely egyszerre szól az őszi esőről és a mamáról:

Az őszi eső *szürke* kontya
arcomba lóg, zilálva, bontva,
mint tébolyult anya motyogja...

a *szürke* itt a *tébolyult* mellett áll, látszólag (de csak látszólag) véletlenül. *Szürkület* c. versében olvashatjuk:

Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál,
De észre egyikük sem veszi púpomát,
Mit úgy hordok, mint őrült anya magzatát...

Metatézis lenne ez a kép? Az 'anya őrült magzatát' jelképezné? Mindkét jelentés egyszerre, sűrítve van jelen, egyfajta szimbiozisban, amely anya és gyermeke kapcsán, az *Iszonyat* c. versben is megtalálható:

Éjjel a csillagok nem égnek.
 évszakok sírnak és egek.
 Álmában síraz anya s ébred,
 azt hiszi, sír a kisgyerek.

Azon néma vinnyogás dermed.
 Az anya ágyából kikel –
 Úgy látja, mosolyog a gyermek,
 és megnyugodva alszik el.

Ambivalens kép ez is: anya és gyermeke duáluniójának képe. Ki is sír valójában? Hol végződik az álom, a képzelet (*úgy látja...*), és hol kezdődik a valóság? Az anya felidézése – miként más verseiben is, így a már említett *Mamában* (szürke haja lebben az égen...) – kozmikus képpel ötvöződik: „évszakok sírnak és egek.” Ahogy a *Költőnk és korá*-ban is: „Az anyához, a nagy úrhöz szállna fönn...”

Már-már víziók: a szürkület, lehet, a tudat szürkülésére is utal. A szürkület és az anya összekapcsolása félreérthetetlen: ezt példázza a költő egyik, rövidségében is sokat mondó töredéke is:

A csipogó árnyakból fiókáit
 Összegyűjti a szürkület.

„Ez éles, tiszta szürkület való nekem” – ez a *Szürkület* kezdete, felütése. Az „éles, tiszta” mintegy bevilágítja a borulást, a szürkületet. József Attila költészetének végletesen éles, tiszta képei szegülnek szembe a – semmibe hajló – szürkülettel magával.

Az anya jelzője a „törékeny” is: „törékeny természet a tőke megtörte”. Ez a jelző a faluhoz (is) kapcsolódik: „törékeny falvak reccsennek össze”. Nem véletlenül: az anya és a falu képei –életrajzilag is – összefüggenek:

És az országban a törékeny falvak

– anyám ott született –

József Attila képeinek, hasonlatainak koherens, sűrített, egymáshoz hol logikailag, hol asszociatív kapcsolódó rendszerét jól példázza a *Téli éjszaka* két sora:

Már felszáll az éj, mint kéményből a füst,
szikrázó csillagaival.

A kép mindhárom alkotórésze több vegyértékű: egyszerre kapcsolódik, kötődik a másik kettőhöz, és egyesíti a három hasonlatot: „már felszáll az éj, mint kéményből a füst”, „már felszáll az éj, szikrázó csillagaival”, és végül: „mint kéményből a füst, szikrázó csillagaival.”

A *Téli éjszaka* amúgy sem elemezhető, közelíthető hagyományos, megszokott módon: „ezüstrongy csüng keményen”, „a bütykös vén hegyek mint elnehezült kezek”, „a párologó tanyát”, „cammog vállán a megrepedt kapa”, „talán a táj lüktetne, nem az elmúlás”, „ezüst sötétség némasága holdat lakatol a világra” – folytathatnánk a felsorolást. Nemigen lehet az idézett részeket akár a hasonlat, akár a megszemélyesítés stilisztikai kategóriába szorítani. Barkobáznai sem lenne könnyű: nehezen eldönthető, élőlényről, tárgyról, vagy elvont fogalomról van-e szó. Avagy mindháromról egyszerre.

És még nem is szóltunk gyerek és felnőtt, hit és kétely, illetve hit és nem-hit nem kevésbé ambivalens egymás mellé, és ugyanakkor egymás ellen állításáról. Valamivel többet – bár nem eleget – életrajz és műalkotás valós, lehetséges kapcsolódásairól.

„Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.” írja költőnk Bartóknak szentelt, sajnos, megíratlanul maradt tanulmányának vázlatában.

Talán ez a nemritkán disszonáns ambivalencia, kettősség, az egyes elemeket – és magukat a verseket – következetesen egymáshoz kovácsoló kohézió, a disszonáns elemekből harmóniát teremtő alkotás – ha nem is egyetlen, de meg nem kerülhető – sajátja József Attila költészetének.